

Luka Mijatović¹

Univerzitet u Beogradu,

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Mirko Filipović²

Univerzitet u Beogradu,

Fakultet za specijalnu DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1801112M>
edukaciju i rehabilitaciju

Pregledni članak

UDK 141.72/.78:001.1

364.6–056.2/.3:305

316.344.6–056.2:316.75

Primljen: 28.06.2017.

POSTMODERNI FEMINIZAM I OMETENOST: KA VIŠESTRUKIM IDENTITETIMA „OMETENIH“ TELA

Postmodern Feminism and Disability: Toward Multiple Identities of „Disabled“ Bodies

APSTRAKT Za postmoderne teoretičare ometena tela su, pre svega, objekat vršenja moći, i to na više načina: od „zurenja“ kao čina obeležavanja do medikalizacije, rehabilitacije i „normalizacije“. Feministička teorija ometenosti nastoji da spoji rod i ometenost i zajedno ih sagleda kao produkte društvene konstrukcije koji „odstupaju od standarda“. U postmodernim teorijama roda, prvenstveno u radovima Džudit Batler i Elizabet Gros, primetna je tendencija da se rodu pridaje dinamično, relaciono obeležje, te da se rodne razlike posmatraju u procesu ukrštanja sa svim drugim binarnim razlikama. Osim toga, u cilju dekonstruisanja razlike pol/rod, sve veći naglasak se stavlja na telo kao prostor u koji se upisuju kulturom konstruisane razlike. U ovom radu se postavlja pitanje mogućnosti sinteze saznanja iz oblasti postmodernih teorija roda i postmodernog viđenja ometenosti, tj. razmatra na koji način se rodni binarizam ukršta sa binarizmom „ometenost-neometenost“ i da li na nivou „ometenih“ tela rodne razlike postaju nevidljive.

KLJUČNE REČI: feministička teorija, postmoderni feminizam, ometenost, modeli ometenosti, binarne opozicije

ABSTRACT From the postmodern theorists point of view, disabled bodies primarily are objects of performing the power, in several ways: from „staring“ as the act of labeling, to medicalization, rehabilitation and „normalization“. Feminist theory of disability tends to combine gender and disability and to perceive them together as social construction products which „deviate from standards“. In postmodern theories of gender, primarily in the works of Judith Butler and Elizabeth Grosz, there is a noticeable tendency to attach a dynamic, relational characteristic to gender, and to

1 luka.mijatovic@gmail.com

2 mirko04@sbb.rs

observe gender differences in the process of intersecting all other binary differences. In addition, in order to deconstruct sex/gender differences, an increasing emphasis is put on the body as a field for inscribing culturally constructed distinctions. This paper explores the possibility of synthesizing knowledge in the field of postmodern gender theories and postmodern understanding of disability. It examines how gender binarism intersects with binarism „disability – nondisability,“ and whether, at the level of „disabled“ bodies, gender differences become invisible.

KEYWORDS: feminist theory, postmodern feminism, disability, disability models, binary opposition

U studijama ometenosti³, a prvenstveno u oblasti rehabilitacije i specijalne edukacije, postmodernistički pristup proučavanju ometenosti i dalje je na marginama interesovanja, na sličan način na koji su ometeni muškarci i žene bili od malog značaja za teoretičare feminizma. Čini nam se, međutim, da se pod okriljem postmoderne značajne dodirne tačke problematika roda i ometenosti mogu lakše uočiti. Ometenost, kao kompleksan fenomen, može se sagledati iz više uglova, sa ciljem da se stekne jasnija slika o njegovom fluidnom karakteru.

Modeli ometenosti

U oblasti izučavanja ometenosti ne postoje konzistentne teorijske zamisli, pa su umesto termina „teorija“ u upotrebi „modeli“ ili „pristupi“. Razvojem medicine kao nauke, a naročito nakon II svetskog rata, kada se broj osoba sa invaliditetom značajno povećao, kao dominantan se istakao tradicionalni medicinski okvir za rehabilitaciju i tretman osoba sa oštećenjima širokog spektra. Ovaj okvir u studijama ometenosti naziva se medicinskim modelom ometenosti, i kao takav posmatra ometenost kao problem pojedinca direktno uzrokovan bolešću, traumom i drugim zdravstvenim uslovima, a koji zahteva individualnu negu u obliku individualnog profesionalnog tretmana. Na temelju kritika ovakog načina sagledavanja i tretmana osoba sa invaliditetom, prvenstveno zahvaljujući društvenom aktivizmu i pokretima osoba sa ometenošću i njihovih porodica, izgrađen je novi, socijalni model ometenosti, koji gleda na ovo pitanje kao na društveno kreiran problem,

3 Terminologija u oblasti ometenosti pretrpela je značajne izmene poslednjih decenija, ali očigledno je da nijedan termin kojim pokušavamo da „označimo“ osobe sa takvim psihofizičkim varijacijama koje smatramo značajno odstupajućim od „norme“ nije dovoljno dobar. Naime, većina termina koji su bili u upotrebi vremenom je dobila pežorativni karakter. „Defektne“, „hendikepirane“, „invalidne“ osobe, „osobe sa posebnim potrebama“, „ometene osobe“, neki su od najfrekventijih izraza (poređanih hronološki). Pojedini domaći autori (Ljubenović, 2007), kao manu terminima koji su trenutno u upotrebi („osobe sa posebnim potrebama“ ili „ometene osobe“) vide to što se ometenost smešta unutar same osobe, kao njihova trajna odlika, a kao alternativu predlažu termin „osobe sa iskustvom ometanja“, budući da se na taj način referiše na dinamični karakter ometenosti – ona se u većoj meri izmešta iz osobe i poprima crtu moguće prolaznosti.

pri čemu kao konačan cilj vidi potpunu integraciju ometenog pojedinca u društvo. Okosnica ovog modela jeste promena tj. normalizacija okruženja, a ne pojedinca. Pitanje je, dakle, ideološko i zahteva socijalne promene, koje na političkom nivou postaju pitanje ljudskih prava (Boorse, 2010). Za ovaj model, ometenost postaje prvenstveno političko pitanje. Pojedini autori smatraju da je neophodno izbegavati svaki vid pojednostavljivanja, bilo da ide u pravcu medicinskog ili socijalnog modela (McLean & Williamson, 2007), te da je ometenost neophodno sagledati sistemski i unutar određenog konteksta.

Model koji je poslednji stupio na snagu, takozvani biopsihosocijalni model predstavlja pokušaj integracije dva prethodna, oprečna modela. Naime, Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, ometenosti i zdravlja (ICF) stvorena je sa jasnim ciljem da inkorporira medicinski i socijalni model u novi biopsihosocijalni pristup. Po shvatanju Svetske zdravstvene organizacije „nijedan model, sam po sebi, nije adekvatan, iako su oba delimično validna“ (WHO, 2001: 9). Ometenost je kompleksan fenomen koji se posmatra kao problem na nivou tela osobe, i uvek je neka vrsta interakcije između osobina ličnosti i karakteristika celokupnog konteksta u kome osoba živi, pri čemu su neki aspekti ometenosti (gotovo u potpunosti) unutar osobe, dok su drugi aspekti skoro u potpunosti eksterni. Najvažnije komponente koje ovaj model identifikuje odnose se na telesne strukture i funkcije, oštećenja, aktivnosti, uključenost u životne situacije, moguća ograničenja u pogledu aktivnosti i uključenosti, i sredinske faktore. Dakle, ometenost (disability) je gubitak ili ograničenje aktivnosti koje se tiču učestvovanja u društvu na istom nivou sa drugima, zbog socijalnih ili prirodnih prepreka.

Osim ovih „dominantnih“ pristupa proučavanju ometenosti, prvenstveno u oblasti specijalne edukacije i rehabilitacije, mogu se navesti još neki pristupi čija moć najčešće nije u dovoljnoj meri prepoznata. Naime, antropološki ugao posmatranja ometenosti, iako u određenoj meri blizak socijalnom modelu, bavi se načinima na koje kultura aktivno proizvodi „uslove“ da se postane ometen. U tom procesu „ometanja“, svi su (sa)učesnici (McDermott & Varenne, 1995: 345), tj. subjekti u antropološkim istraživanjima ometenosti prestaju da budu „oni“, već postaju „mi“. Glavno pitanje „šta nije u redu sa njima“, biva zamenjeno pitanjem „šta nije u redu sa kulturom koja proizvodi ometenost“. Međutim, ovakav pristup može voditi ka jednostranosti na sličan način na koji to čini i medicinski model ometenosti – kultura, naime, ne može pokriti sve oblike i izvore varijabiliteta među ljudima (McDermott & Varenne, 1995). Od posebnog značaja je postmodernistički pogled na ometenost, i kao takav biće detaljnije predstavljen.

Postmoderna i ometenost

Iako je telo prema biomedicinskom modelu biološki determinisano, neki od teoretičara ometenosti postavljaju pitanje zbog čega se telom bavi isključivo medicinski naučni diskurs kada on ne uzima u obzir iskustvene aspekte telesnih odstupanja (Hughes & Paterson 1997, Sacks 1991; prema Hammell, 2006). Za razliku od „medicinski“ sagledanog tela, socijalni teoretičari ističu ulogu kulture, jezika i institucija u oblikovanju tela, čime se dolazi do kontekstualnog pristupa

telu putem znanja o telu i mestu tela u različitim kulturama i društvima. Uopšte uzev, socijalni teoretičari telo ne doživljavaju samo kao biološki entitet već kao centar socijalne, kulturne, ekonomske i biološke moći. Oni takođe smatraju da se tela „čitaju preko kategorija koje ih svrstavaju u *hijerarhiju* tela“, pa se tako određene telesne varijacije predstavljaju i razumeju kao neizbrisivi znaci „prirodne“ inferiornosti osoba koje te varijacije poseduju (Ashcroft et al., 1995, prema Hammell, 2006: 95). Prema ovakvom viđenju tela, jasno je da su ona simboličke kategorije, odnosno neka vrsta vizuelnog prikaza društvenog statusa putem koga su „otelotvorene socijalne nejednakosti i političke borbe“ (Gerschick 1998, prema Hammell, 2006: 95). Koncept „proživljenog tela“ koji navodi Tumbs ne shvata se kao dualizam tela i bića ili oštećenja i ometenosti, već kao odnos između proživljenog tela i sveta, koji disfunkcionalnost postavlja u drugi plan. Baš kao što su tela neodvojiva od ličnosti, tako je i telo/biće neodvojivo od životnog konteksta i okolnosti. Ovaj koncept se zapravo odnosi na međuzavisnu trijadu telo/sopstvo/svet i kao takav može biti dobar uvod za preispitivanje ustaljenih koncepata u domenu ometenosti i rehabilitacije (Toombs, 1988; prema Hammell, 2006).

U okvirima socijalnog konstruktivizma telo se posmatra kao „diskurzivni produkt moći/znanja“ a prema rečima Viliijamsa (Williams, 1999; prema Hammell, 2006), ono nije samo receptor već i generator socijalnog značenja. U skladu sa tim, bolesti i poremećaji se određuju kao socijalni konstrukti jer čine produkte određenih načina interpretacije tela u datom trenutku. Autor koji je dao značajan doprinos izgradnji i proučavanju socijalnog modela ometenosti, i sam osoba sa iskustvom ometenosti, Oliver, ističe da je ometena individua prvenstveno ideološka konstrukcija, čime se naglašava politički karakter koncepta ometenosti, a samim tim i tela koje smatramo ometenim (Oliver, 1990; prema Ljubenović, 2009).

Poseban doprinos sagledavanju ometenosti iz ugla postmoderne dao je Mišel Fuko (Michel Foucault), koji se smatra jednim od najuticajnijih teoretičara tela, i koji je analizirao naučno ili specijalizovano znanje – diskurse – kroz fenomen društvene moći. Ometenost sagledana sa aspekta postmodernizma u najvećoj meri fokus interesovanja stavlja na tela, oslanjajući se upravo na Fukoova shvatanja o takozvanoj „bio-moći“ i kritikujući nastojanja da se putem fragmentacije tela uspostavi efikasnija kontrola nad njim. „Suština svake moći je da je njena tačka primene, u poslednjoj instanci, telo. Svaka moć je fizička, a između tela i političke moći postoji direktna spona“ (Fuko, 2005: 28). U skladu sa ovim shvatanjem, marginalizacija „ometenih“ postaje uslov konstituisanja „neometenih“ kao dominantne grupe. Moguće je videti bolesti i kao posledicu diskursa koji ih opisuju. Na primer, kada je verski diskurs bio dominantan, anoreksija se smatrala izrazom pobožnosti. Unutar tada dominantnog medicinskog diskursa ona se posmatra kao izraz seksualne nezrelosti odnosno kao psihijatrijski poremećaj (Turner, 1992; prema Hammell, 2006). Tako posmatrano, određene bolesti, poput anoreksije, javljaju se u onim društvima unutar kojih se deli isti diskurs. Na sličan način su se manifestovale i neočekivana prolazna paraliza ili histerija kod mnogih žena viktorijskog perioda, pri čemu se danas smatra da su to

bile manje bukvalne a više metaforične bolesti, kao posledica naučenih izraza otpora protiv nametanja uloga koje su diktirali dominantni seksistički diskursi. Međutim, pojedini autori navode da su neki poststrukturalisti ignorisali iskustvo duboke patnje upravo time što su mentalne poremećaje proglašavali produktima diskursa stvarajući od njih metafore ili mitove (Mulvany, 2000).

Činovi moći: zurenje i rehabilitacija

Garland-Tomson smatra da je čin zurenja u ljude sa oštećenjima imao svoj vrhunac u popularnim predstavama devetnaestog veka, u kojima su ljudi sa oštećenjima i deformitetima bili izlagani očima javnosti kao predmet zabave „normalnih“ (Garland-Thomson 1996; prema Hammell, 2006). Posmatran čovek postaje zapravo objekt što u krajnoj instanci predstavlja čin nasilja, a sam akt posmatranja, tj. zurenja, predstavlja iskustvo gubitka moći (Ljubenović, 2009). Dalje, jedna od najvećih osuda sa kojom osobe sa fizičkim oštećenjem mogu da se susretnu je da se na javnom mestu otvoreno zuri u njih čime se direktno razotkrivaju njihovi nepoželjni atributi a time napada i njihova privatnost. Za mnoge osobe sa ometenošću posmatranje „sa visine“ proizvodi ogromno osećanje stida (Nijhof 1995, Toombs 1995; prema Hammell, 2006). Međutim, po mišljenju egzistencijalista⁴ osobe sa invaliditetom mogu da izaberu da ne budu žrtve pogleda drugih. Ovaj izbor se ogleda u ignorisanju društvenih normi i odbijanju da se doživi osećanje sramote zbog različitosti (Coleman, 1997). Ovakvo odupiranje zurenju predstavlja čin odbacivanja tiranije „norme“. Shodno tome, Tomlinson i Abdi (Tomlinson & Abdi, 2003; prema Hammell, 2006) tvrde da rehabilitacija treba da se bavi podsticanjem osoba sa invaliditetom da odbace stigmu, tj. da shvate da imaju jednaka prava kao i drugi i da su ravnopravni članovi zajednice. Za razliku od toga, mnoge rehabilitacione ustanove su u stvarnosti usmerene ka približavanju fizičkoj normalnosti i postavljaju telo u centar rehabilitacije. Rehabilitacija, ovako usko shvaćena, zapravo predstavlja još jedan način vršenja moći nad „ometenim“ telima.

Rehabilitacione discipline su tradicionalno imale jako malo dodira sa društvenim i humanističkim naukama. Njihov fokus interesovanja je bio okrenut medicini i znanjima do kojih se došlo u toj oblasti kako bi se na što bolji način razumelo telo sa stanovišta anatomije i fiziologije. Postojanje uvida da je telo mnogo više od anatomije i fiziologije nas dovodi do toga da su rehabilitacione profesije dužne da ga posmatraju u širim društvenim i kulturnim okvirima. Ovakvo polazno stanovište ukazuje na nužnost postojanja interdisciplinarnе saradnje i povezanosti društvenih i medicinskih nauka kako bi mogao da se razume socijalni, kulturni, politički i ekonomski kontekst „ometenog“ tela. Na iskustvene doživljaje ometenosti tela veliki uticaj imaju estetski ideali, ekonomski i politički imperativi, društvene vrednosti i dominirajući diskursi u kojima se telo nalazi u centru hijerarhijske raspodele moći (Hammell, 2006). Jedan od

4 Frankl, na primer, ističe da pojedinci mogu zadržati mogućnost da se odupru „onim snagama koje prete da oduzmu lični identitet i unutrašnju slobodu“ (Frankl, 1959: 59; prema Hammel, 2006).

autora primećuje da „savremena opsesivnost zdravljem kao i pročišćenje i ulepšavanje tela koje definiše dobar život, formiraju posebno negativno mišljenje o ometenosti“ (Michalko, 2002: 22). On uočava da se sa jedne strane, svako društvo sa takvom vrstom opsesije oseća ugroženim od strane ometenosti dok sa druge strane, fantazije o savršenom telu dovode do porasta raznih nametnutih intervencija, stvarajući „postmoderne kiborge“.

Postoji opšti stav da rehabilitacija ne bi trebalo da postoji samo kao vid lečenja i tretmana koji su usmereni na telo/um, već da u njene konačne ciljeve mora biti „ugrađeno“ funkcionisanje kompletne individue. Puko „modelovanje“ i „popravljanje“ na nivou fizičkog, anatomskog, i fiziološkog ne pruža mogućnost osobi da ispita i druge dimenzije svoje ličnosti (prvenstveno svoje vrednosti, stavove, interesovanja i odnos prema stanju u kome se nalazi) i time smanji uticaj fizičkog izgleda kao mere za vrednosno procenjivanje. Nažalost, ovakvo polazište pokazuje da se rehabilitacija nije mnogo pomakla od početnog dualizma tela i bića, pri čemu je naglasak stavljen na spoljašnje, to jest na procenu ličnosti kroz vizuelno i fizičko postojanje. Ljubenović (2009: 257) iznosi interesantno zapažanje: „Kultura mejnstrim društva, odnosno dominantnog sloja pozdravlja svako nastojanje da se sa „ometenog“ tela uklone tragovi „devijacije“, i taj podvig nagrađuje delimičnim priznavanjem statusa građanstva.“

Međutim, postoje stavovi da „invaliditet može mnogo da nas nauči o tome kako telo oblikuje identitet, kao i kako identitet oblikuje telo, a ono što je najvažnije – oba nas mogu naučiti nečemu o kulturi i njenim vrednostima“ (Titchkosky, 2003; prema Hammell, 2006).

Ometenost sagledana iz ugla feminizma

Feminističke teoretičarke zastupale su ideju da je telo medijum za izgradnju i održavanje nejednakosti, pokazujući kako je ideologija biološke inferiornosti korišćena za opravdavanje diskriminacije, ne samo po pitanju roda već i po pitanju oštećenja/ometenosti. Transformišući feminističku teoriju uopšte, i posebno gradeći feminističku teoriju ometenosti, Garland-Tomson (1997) iznosi zapažanje kako postoje mnoge paralele između socijalnog značenja ženskog tela i značenja koja se pripisuju telima sa nekom ometenošću. I *žena i tela* sa ometenošću su odbačena u okviru kulturnog diskursa kao devijantna i inferiorna; oba su isključena kako iz punog učešća u javnosti tako i iz ekonomskog života i oba su definisana kao suprotnosti u odnosu na vrednovane norme. Posmatrano u binarnim jedinicama, figura žene invalida ne zauzima samo poziciju unutar polova, to jest, ona nije samo definisana u odnosu na mušku figuru, već je zamišljena i kao antiteza normativne žene (Garland-Thomson, 1997). Glavne postavke feminističke teorije ometenosti ogledaju se u shvatanju da ometenost (poput roda) „nije prirodno stanje telesne inferiornosti, nepodesnosti, nesreće, itd. već je kulturološka pretpostavka. Poređenje tela u smislu invalidnosti-neinvalidnosti je kulturološko, a ne biološko i ulazi u formacije kulture, na način da doprinosi legitimaciji nejednake distribucije resursa, moći, statusa u društvu i sl.“ (Milinković, 2011: 385). Feminističke teorije postmoderne daju dodatnu građu za proučavanje roda i ometenosti i u narednom odeljku biće opširnije razrađene.

Postmoderne feminističke teorije

U duhu promene odnosa prema mišljenju i znanju, postmoderne teoretičari nastoje da kritički preispitaju moderne forme mišljenja i uređenja društva. Pitanje o polnoj razlici, koje postavljaju postmoderno orijentisane feministkinje, povlači sa sobom preispitivanje samog mišljenja, budući da je „zapadnoevropski model mišljenja konstruisan po modelu racionalnog mišljenja“ (Blagojević, Lončarević, 2011: 206), i da je zasnovan na binarnim jedinicama u smislu postojanja modela „isključenja“ (Haralambos i Holborn, 2002), pri čemu se jedna strana binarnog para dosledno smatra inferiornom, nepotpunom, nekompletnom. U slučaju roda, dominantan patrijarhalni diskurs inferiornost pripisuje uvek ženskom rodu.

Feminističke postmoderne teorije roda tesno su povezane sa Fukoovom teorijom moći što se posebno može videti u shvatanjima Džoan V. Skot (Joan W. Scott) i Džudit Batler (Judith Butler), koje su problematiku polnih tj. rodnih identiteta istraživale na osnovu Fukoovog poststrukturalističkog stanovišta. Od posebnog značaja za izgradnju postmodernih teorija roda bili su Fukoovi pojmovi „disciplinovanje“ i „normalizacija“, kao aspekti „bio-moći“ koja se u praksi realizuje putem „bio-politike“ i „anatomo-politike“. Pojedini autori kao ilustraciju navode načine na koje se pomoću novih reproduktivnih tehnologija⁵ reguliše proizvodnja poželjnih ženskih identiteta, tj. kako se preko ženskog tela disciplinuje ženska subjektivnost (Sawicki 1991, prema Župan 2009).

Džoan V. Skot je, sledeći Fukoovu teoriju, istoriju žena odredila kao analizu moći koja konstruiše rod, uloge, definicije i attribute onoga što smatramo karakterističnim za žene i muškarce. U fokusu interesovanja ove autorke bilo je istraživanje roda kao „društvene organizacije polne različitosti“: rod je predstavljen kao konstituišući element društvenih odnosa u čijim osnovama leže uočene polne razlike, pa je, u skladu sa tim, označavao polne odnose moći u određenom društvenom kontekstu. Preciznije, rod je uređen pravilima koja važe za određeno društvo i koja imaju moć da organizuju odnose muškaraca i žena. Prema Fukou, takozvani režimi istine, karakteristični za svako društvo, nameću sisteme znanja; društvo, naime, uz pomoć svojih diskurzivnih aparata između ostalog, proizvodi i znanje o polnim, odnosno rodnim identitetima.

Postmoderne teoretičarke feminizma posmatrale su kategoriju „rod“ kao oblik znanja. Tačnije, razliku između pola i roda nazivale su prividnom, tj. oba pojma predstavljaju određenu vrstu znanja, a samim tim, nije moguće pol posmatrati isključivo kao „prirodu“ a rod kao predstavu društvene konstrukcije. Konel (Connel) ističe da naša koncepcija prirodnog i onoga od čega se „prirodno“ sastoji predstavlja ništa drugo do kulturni konstrukt; u ovom slučaju je to deo našeg specifičnog načina da promišljamo o rodu (Connel, 1987). Rod je u tom slučaju isključivo dostignuće društvene prakse. Svakodnevna shvatanja da je u osnovi roda i seksualnosti reproduktivna funkcija i ništa osim nje su,

5 I pre pojave novih reproduktivnih tehnologija, biopolitika je normirala: ona se upravo odnosila na razdvajanje svih reproduktivno sposobnih tela od onih koja to nisu, ili od onih koja bi potencijalno odstupala od norme ukoliko bi se reprodukovala.

po mišljenju Konela, pogrešna i neodrživa u svim kulturama. Ako se na osnovu bioloških razlika koje pojam „pol“ pretpostavlja utvrđuju izvesne rodne razlike, suština koja odvajava ova dva koncepta se zamagljuje i gubi. Upravo se u ovoj kritici ogleda suština pristupa dekonstrukcije koji zastupa Dž. Batler. Ova autorka tvrdi da „ako bi se osporio neizmenjivi karakter pola, možda bi se time pokazalo da je i taj konstrukt koji nazivamo „polom“ u jednakoj meri kulturno konstruisan kao i rod; možda je pol zapravo uvek već rod, što pokazuje da razlikovanje pola i roda uopšte i nije razlikovanje“ (Batler, 2010: 58).

Destrukcija pola Džudit Batler predstavlja akt dekonstrukcije polnih identiteta putem „ljuštenja“ značenja koje je u njih unela naučna tradicija. Cilj ovog postupka ogleda se prvenstveno u dokazivanju da pojmovi „pol“ i „rod“ nisu i ne mogu biti homogenih značenja. Osnovna pitanja koja ova autorka postavlja odnose se na razotkrivanje pojmova muškarac i žena i spoznaju načina na koji nastaju takva polna određenja, kao i na mehanizme kojima se polni identiteti doživljavaju kao prirodni i nepromenljivi. Dž. Batler je kritikovala tradicionalnu koncepciju subjekta, ukazujući na mnoštvo identiteta u naizgled homogenim subjektima. Zapravo, subjekti su obeleženi brojnim identitetima, ali putem homogenizacije nekih od njih stvara se iluzija jasno određenih formi. Ova autorka smatra subjekte učincima moći, i tvrdi da identitete kao nosioce subjektivnosti proizvode diskurzivne mreže moći (Batler, 2010). Ovim putem se konstituišu i polni i rodni identitet, koji predstavljaju diskurzivno konstruisane kategorije. Dž. Batler predstavlja rod kao performativni učinak koji pojedinac doživljava kao prirodan identitet. Telo se posmatra kao „površina čija je propustljivost politički regulisana, praksa označavanja u kulturnom polju rodne hijerarhije i prinudne heteroseksualnosti“ (Batler, 2010: 282). Rod se tako ne odnosi na kulturnu nadgradnju biološkog pola, već predstavlja diskurzivnu praksu koja se strukturira oko koncepta heteroseksualnosti kao norme ljudskih odnosa (Župan, 2009; Batler, 2010). Iz toga proističe i ideja da ponašanje nije zasnovano na polnom identitetu, već je polni identitet posledica normiranih obrazaca polnog ponašanja. Jednostavno, „ne ponašamo se kao muškarac i žena zbog toga što se rađamo kao muškarac i žena – do ženskog i muškog identiteta dolazimo kroz norme koje nam nameće društvo“ (Župan, 2009: 21). Batler, u nastojanjima da podvrgne dekonstrukciji pojmove pol i rod, kritikuje i tvrdnje da je materijalnost pola konstruisana putem ponavljanja određenih normativnih obrazaca. Ona primećuje da je izvesno da „tela žive i umiru; jedu i spavaju; osećaju bol i zadovoljstvo; trpe bolest i nasilje; a te činjenice – mogao bi neko skeptički primetiti – ne mogu se olako proglasiti pukom konstrukcijom“ (Batler, 2001: 11).

Rod se, dakle, ne može posmatrati kao stabilan, već pre kao dinamičan identitet koji zavisi od dimenzije vremena i brojnih činova vršenja moći. Kao ilustraciju za postavke o promenjivosti značenja roda, Batler uzima tvrdnju Simon de Bovoar „da se ženom ne rađa, već postaje“. Rod je predstavljen kao procesualni termin koji ukazuje na neprekidna „postajanja“ i konstruisanja tj. na vid diskurzivne prakse (Batler, 2010). Ova autorka je nastojala da dekonstruiše i feminističku koncepciju subjektivnosti. Shvatanjem da postoje brojni identiteti koji se ukrštaju, nudi se mogućnost da se izbegne „isključivost i monopol jednog

identiteta čemu je feministička politika identiteta često bila sklona” (Župan, 2009: 21). Rod se ne konstituiše uvek koherentno ili konzistentno u različitim istorijskim kontekstima; on se „ukršta sa rasnim, klasnim, etničkim, polnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituisanih identiteta” (Batler, 2010: 50).

Prema mišljenju Elizabet Gros (Elizabeth Grosz), značajne postmoderne feminističke teoretičarke, tela o kojima su promišljali Fuko, Frojd, Lakan i Merlo-Ponti, nisu bila tela generalno, već uglavnom muška tela. Žene u odnosu na muškarce imaju specifična telesna iskustva (menstruacija, trudnoća, rađanje, laktacija, menopauza itd.), stoga ne postoje tela kao takva, već uvek konkretna živuća, proživljena tela, tela koja proživljavaju različita iskustva (prema Župan, 2009). Smatra se da tela odlikuje nepostojanost, dinamičnost, kao posledica „brojnih upisa na površinu tela”. Poreklo i raznovrsnost upisa potiču iz različitih konteksta – polnih, rodnih, etničkih, rasnih i sl. Gros nastoji da, putem pokušaja inverzije, zameni tradicionalna filozofska (ali i feministička) razumevanja subjektivnosti baveći se „alternativnim“ načinima shvatanja telesnosti i razlika između polova. Ovakav pristup pretpostavlja napuštanje upotrebe dualističkih i binarnih termina, a centralni aspekt subjektivnosti postaje telo, putem koga se mogu opisati sve specifičnosti subjekta, tj. tela, iz perspektive teorije Elizabet Gros, imaju podjednaku eksplanatornu snagu kao i duh i postaju „srž“ subjektivnosti.

Naučno utvrđeni polni identiteti ustanovili su čvrstu osnovu za različito društveno pozicioniranje muškaraca i žena. Oni koji su imali moć proizveli su znanje o polnim razlikama koje je poslužilo kao izgovor za isključivanje „slabijeg“ pola iz bitnih tokova društva, kao što je, na primer, visoko školstvo. Interpretacijom bioloških, telesnih razlika unutar kulture konstruisan je pol, i on je prikazan kao biološka, prirodna datost (Župan, 2009).

Klasična opozicija muško-žensko je u okvirima tradicionalnog filozofskog mišljenja bliska dualizmu duh-telo. Kako Gros navodi „ženskost je reprezentovana na jedan od dva načina u ovom unakrsnom sparivanju opozicija: ili je duh predstavljen kao ekvivalent muškom telu, a telo kao ekvivalento sa ženskošću, ili je pak svakom polu pripisana vlastita forma telesnosti” (Gros, 2005: 36). Iz ugla diskursa prvenstveno prirodnih nauka, medicine i biologije, razlika između muških i ženskih tela se svodi na neku vrstu „prirodne nejednakosti“, pri čemu se kao standard uzima muško telo, a žensko se predstavlja u odnosu na tačke odstupanja od datog standarda. Upravo se polarizacija društvenih pozicija, ali i razlike u pogledu psiholoških karakteristika, objašnjavaju i potvrđuju na ovaj način, koji feminističke teoretičarke označavaju „mizoginim mišljenjem“ karakterističnim za patrijarhalno-represivni naučni pristup. U takvim okvirima se društvena uloga žene svodi na njenu reproduktivnu funkciju, čime se ona posmatra prirodnijom i više telesnom u odnosu na ulogu muškarca (Haralambos i Holborn, 2002; Gros, 2005). Tela u postmodernim feminističkim teorijama postaju od suštinskog značaja za razumevanje pozicije i uloge žene i njene subjektivnosti. „Življeno telo“, kako ga naziva Elizabet Gros, je telo sa svojom istorijom, dinamikom; ono je definisano kulturom, ali ne pasivno obeleženo kulturom, već je prožeto brojnim elementima značenja koji se ukrštaju i

prepliću. U nastojanju da se podrije problematična razlika između pola i roda, telo postaje oruđe u dekonstrukciji. Naime, tela se ne doživljavaju kao neutralna i biološki data, ona su uslovljena kulturom, društvom i jezikom i predstavljaju diskurzivni objekat. Fukoova genealoška analiza omogućila je da se telo shvati kao „upisana površina događaja (...), potpuno odštampano istorijom i procesima istorijske destrukcije tela“ (Gros, 2005: 208). Ovako shvaćeno telo je pasivno; ono predstavlja objekat delovanja moći i njega oblikuju različiti režimi disciplinovanja (poput nadzora, vaspitanja, obrazovnog sistema), ali ono ne postoji izvan istorije, već se u okviru nje konstituiše.

Kritička zamerka Fukoovom učenju od strane postmodernih feminističkih teoretičarki, odnosi se na određenu vrstu zanemarivanja ženskog tela. Naime, njegov rad „nije ostavio prostor za uključivanje ženskih objašnjenja i reprezentacija raznolikih istorija njihovih tela koje su mogle biti napisane“ (Gros, 2005: 223). Tela kao predmet Fukoove analize su muška tela. Međutim, ovaj poststrukturalistički pristup predstavlja izuzetno plodnu osnovu za nadgradnju, uz izvesno preoblikovanje. Koncept istoričnog tela postao je jedan od ključnih elemenata postmodernih teorija roda.

Problematika „telesnog“ je, po shvatanju Elizabet Gros, uglavnom „funkcionisala kao sakrivena reprezentacija i projekcija muškog, koje sebe shvata kao normu koja se ne dovodi u pitanje, koje sebe vidi kao idealnog predstavnika, i to bez ikakve ideje o nasilju koje ovo reprezentativno pozicioniranje čini drugima – ženama, „nesposobnima“, kulturnim i rasnim manjinama, različitim klasama, homoseksualcima – koji su svedeni na ulogu modifikacije ili varijacije ljudskog tela (implicitno belog, muškog, mladog, heteroseksualnog pripadnika srednje klase)“ (Gros, 2005: 260). Putem proizvodnje novih diskursa i znanja, novih modela umetnosti i formi reprezentativne prakse, tvrdi Gros, moguće je napustiti ovaj, u osnovi patrijarhalni okvir, i pružiti alternativu dominantnom muškom diskursu. Moglo bi se reći da polnu razliku nije moguće sagledati neutralno i objektivno, jer je takva pozicija neuhvatljiva, već treba pronaći tačku sa koje je moguće promatrati, a iz širokog ugla polno specifične perspektive, „koja bi bila sposobna da se otvori, da se sretne i da se iznenadi drugošću drugog pola“ (Gros, 2005: 265).

Rod i ometenost

Jedan od značajnijih teoretičara ometenosti, Mihalko (Michalko), oslanja se na dekonstruktivistički pristup koji neguje Batlerova i smatra da se princip „razbijanja“ pojma pol/rod može primeniti i na kategoriju „ometenost“. Ovaj autor smatra da kategorije kao što su „rod“, „ometenost“, „neometenost“, „normalno“, „nenormalno“, „prirodno“ i sl. jesu ozbiljne, ali istovremeno i „smešne“ (Michalko, 2008). Rod i ometenost se mogu posmatrati paralelno, budući da imaju iste korene i istu prirodu: predstavljaju obrasce diskurzivnih praksi, zasnovani su na politici ugnjetavanja i imaju dinamički karakter, tj. predstavljaju relacione termine. Ometenost i neometenost kao pojmovi moraju biti preispitani, baš kao što Džudit Batler preispituje pojmove pola i roda, omogućujući na taj način stvaranje novih, manje opresivnih društvenih praksi.

Istraživanja odnosa roda i ometenosti bavila su se prvenstveno stereotipima u pogledu rodni uloga osoba sa ometenošću. U skladu sa feminističkom tradicijom, učesnici-objekti ovih istraživanja su uglavnom bile žene, mada se sporadično preispituju i rodne uloge ometenih muškaraca. Proučavanje obrazaca stigmatizacije često se nalazi u fokusu istraživačke prakse. Stigma koju ometenost nosi sa sobom prepoznata je od strane brojnih teoretičara. Tvrdi se kako „žene“ mogu da budu „ugnjetavane“ putem upornog muškog zurenja kao čina vršenja moći. Tako, Garland-Tomson (1997) ističe da su žene sa invaliditetom predmet zurenja u smislu svoje devijantnosti a ne seksipila. Zapravo, zurenje u muškarce i žene sa ometenošću prevazilazi granice polova, pri čemu se njihova „različitost“ ističe kao ključni faktor koji označava osobu u celini. Ovim činom se potcrtava njihov stigmatizovan status i postojeći obrasci vrednosnih procena. Iving (Ewing) smatra da Gofman, baveći se snagom stigme, nije bio svestan interakcije koju ometenost i feminizam proizvode kada se bavio mehanizmima obeležavanja i ugnjetavanja „drugosti“. On ukazuje na mogućnosti dvostruke stigmatizacije: žene sa ometenošću suočene su sa brojnim preprekama i teškoćama koje od strane profesionalaca iz različitih oblasti ostaju neopažene (Ewing, 2002).

Kvalitativna studija kojom su obuhvaćene žene sa telesnim invaliditetom u Švedskoj, pokazala je da su one suočene sa stereotipnim viđenjem ometenosti i onoga što ta etiketa (ne) nosi sa sobom, ali i sa normativnim kriterijumima konstituisanja ženske rodne uloge i „ženskosti“. Problem se ogleda u sprečenosti da se ispuni tradicionalna ženska uloga supruge i majke (Barron, 1997). Na primeru narativa žena sa dvarfizmom mogu se uočiti brojne heterogenosti koje nastaju ukrštanjem roda i ometenosti kao binarnih jedinica. Naime, postoji određen stepen slaganja između ovog oblika ometenosti sa nekim drugim oblicima, ali pojedina „socio-prostorna“ životna iskustva u pogledu polnih stereotipa, sposobnosti i narušavanja ličnog prostora, ističu se kao jedinstvena za žene sa ovim oblikom telesnog varijeteta (Kruse, 2003). Pojedini autori ilustruju snagu ometenosti kao odlike pojedinca da, u zavisnosti od uslova koje nameće kultura, maskira sve ostale – tako se kod dece sa smetnjama u učenju rod u potpunosti ignoriše a primat dobija etiketa poremećaja (Williams & Nind, 1999). U kvalitativnoj studiji koju je sproveda Zitzelsberger, 14 žena sa fizičkom ometenošću je opisivalo načine na koje predstave o njihovoj telesnosti oblikuju diskurzivne prakse ometenosti, različitosti i roda. Otkriveno je mnoštvo mogućih ishoda ukrštanja razlika – paradoksalno, subjekti ovog istraživanja su istovremeno i vidljivi i nevidljivi u različitim kulturno-materijalnim aspektima društva. Ženska ometena tela se opažaju kao nepoželjna, dok je njihova subjektivnost ignorisana. Ovo istraživanje govori u prilog fluidnosti i dinamičnosti načina na koje se otelovljenja proizvode i posmatraju, uzimajući u obzir interakciju odlika roda sa, u ovom slučaju, specifičnostima koje ometenost nosi sa sobom (Zitzelsberger, 2005).

Proučavajući rodne stereotipe o ometenim i neometenim muškarcima i ženama, Nario-Redmond potvrđuje ranija istraživanja u kojima su ometene osobe oba pola opažene kao nesposobne, neadekvatne, zavisne i asekualne, pri čemu se ne javljaju nikakve rodne razlike – ovi atributi isti su i za muškarce i za

žene (Nario-Redmond, 2010). Moglo bi se reći da ovakvi nalazi govore u prilog jačini ometenosti kao karakteristike koja se smešta u ravan osobe, prepokrivajući one uloge i odlike koje sa sobom nosi stereotipna rodna uloga. Međutim, nalazi nisu uvek dosledni i jednoznačni. U pogledu društvenih pozicija ometenih muškaraca i žena mogu se uočiti izvesne razlike. Naime, određeni pokazatelji idu u prilog nešto boljem položaju muškaraca sa ometenošću nego žena. U javnoj sferi koja se tradicionalno doživljava kao muška, žene sa ometenošću imaju veću šansu da budu prepoznate i dijagnostikovane kao ometene, uz manje mogućnosti za sticanje viših obrazovnih nivoa i, u vezi sa tim, bolje plaćenih poslova. U sferi privatnog, ove žene se češće suočavaju sa medicinskim intervencijama koje imaju za cilj kontrolu rađanja, češće su opažene kao hiperseksualne ili pak kao deseksualizovane i inertne, vrlo često postaju žrtve seksualnog i porodičnog nasilja, a uz znatno manje šanse da se osamostale i da nađu partnera (Meekosha & Dowse, 1997; Milinković, 2011). Slične nalaze navodi i Hamel: ženske osobe sa ometenošću su često opažene ne samo kao bespolne već i pasivne, bespomoćne, zahtevne i opterećujuće (Barry 1995, Keith 1992; prema Hammell, 2006), ali većina istraživanja pokazuje da one teže da dostignu tradicionalnu žensku ulogu, možda baš usled toga što je mnogima od njih uskraćeno pravo da imaju decu i da se brinu o njima zbog sterilizacije ili opažene aseksualnosti ili nekompetentnosti (Garland-Thomson, 1997; Sheldon 1999, prema Hammell, 2006).

Po shvatanju Garland-Tomson, „... identitet nije monolitna kategorija i nijedna žena nije samo žena“ (prema Milinković, 2011: 389), ali žene sa ometenošću, budući da im se pridaje dvostruki identitet, dvostruko su ugrožene – i kao žene i kao osobe sa ometenošću. Međutim, ovakve generalizacije ne mogu se smatrati u potpunosti održivim, budući da identiteti nisu ni monolitni, ni dvostruki, već, u skladu sa postmodernim feminističkim teorijama – višestruki i dinamični.

Zaključak

Pregledom teorijskih postavki teoretičarki postmodernog feminizma Butler i Gros, uočeno je nastojanje za ukidanjem postojećih polnih/rodnih dihotomija. Ovakva dekonstruktivna praksa primetna je i kod postmodernih teoretičara koji se bave ometenošću, preciznije, ometenim telima kao nosiocima subjektivnosti, a istovremeno i objektima vršenja moći i upisa kulturnih značenja. Problem muških i ženskih „ometenih“ tela, u skladu sa shvatanjem Džudit Butler o ukrštanju svih razlika sa rodnom razlikom, vodi dodatnom uslozňjavanju identiteta. Spajanje binarnih kategorija „rod“ i „ometenost“ ne dovodi do binarnog ishoda – ne možemo u potpunosti tvrditi koja razlika je jača, koja je prepokrivajuća i dominantna. Da li će u slučaju postojanja ometenosti pol biti beznačajan – u smislu da su i muška i ženska „ometena“ tela podjednako „ometena“ – ili će pak pol praviti dodatna raslojavanja između ometenih tela, nisu ishodi koji se mogu posmatrati kao rezultat određene jednačine. Za to postoje bar dva razloga. Prvi se odnosi na heterogenost razlika – rod i ometenost nisu jedini izvor razlika koje se ukrštaju. Tako se, na primer, starosne razlike mogu uočiti kao dodatni izvor

raslojavanja: muška i ženska deca sa ometenošću doživljavaju se kao bespolna i od njih se ne očekuje odigravanje uobičajenih rodnih uloga (Barron, 1997), ali zrelo životno doba donosi nejednak odnos društva prema muškim i ženskim osobama sa ometenošću. Dakle, u prvom slučaju ometenost pre pokriva rodne razlike, dok se kasnije situacija u izvesnoj meri obrće, te „rod“ dobija na važnosti. Ova ukrštanja se mogu odnositi i na druge izvore diferencijacija: verske, rasne, klasne i sl. (Ricer, 2009). Drugi razlog za nemogućnost promišljanja muških i ženskih tela u binarnim jedinicama odnosi se na izuzetnu heterogenost pojma „ometenost“ i svega onoga što ovaj pojam uključuje. Posmatran relaciono, što i jeste u skladu sa savremenim (i zvaničnim) shvatanjima ometenosti u okvirima biopsihosocijalnog modela, ovaj pojam uključuje aspekte i biološkog (telesnog, anatomskog) i doživljajnog i sredinskog, dakle promenljiv je, u zavisnosti od vrste i stepena oštećenja, unutrašnjeg stanja osobe koja to oštećenje „poseduje“ i širih kontekstualnih faktora koji ometenost tretiraju na različite načine (proizvode, oblikuju, normalizuju, rehabilituju i sl.). Shodno tome, ne možemo biti u stanju da tvrdimo da će rodna razlika biti značajna na isti način kod osobe sa disgrafijom ili delimičnim oštećenjem sluha i kod osobe sa dvarfizmom ili paraplegijom, iako se u svim slučajevima radi o različitim „ometenostima“, onako kako ih vidi zvanična medicina. Ovakvo shvatanje u skladu je sa mišljenjima Džudit Batler i Elizabet Gros o dekonstrukciji putem raslojavanja i razbijanja postojećih dihotomija, usmerenosti na „življeno“ telo i okretanjem ka lokalnom i individualnom.

Literatura

- Barron, Karin. 1997. The bumpy road to womanhood. *Disability & Society*, 12(2): 223–240.
- Batler, Džudit. 2001. *Tela koja nešto znače*. Beograd: Samizdat
- Balter, Džudit. 2010. *Nevolja s rodom*. Loznica: Karpos
- Blagojević, Jelisaveta i Katarina Lončarević. 2011. Postmoderni feminizam. U: Milojević, Ivana i Slobodanka Markov (Ur), *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran publishing, (str.203–214)
- Boorse, Cristopher. 2010. Disability and medical theory. In Ralston, D.Cristopher and Justin Ho (Eds), *Philosophical reflections on disability*. New York: Springer, (pp.55–87)
- Coleman, Lerita.M. 1997. Stigma. An enigma demystified. In: Davis, Lenard J. (ed) *The disability studies Reader*. New York: Routledge, (pp.216–231)
- Connel, Raewyn. 1987. *Gender and power: Society, the person, and sexual politics*. Stanford: Stanford University Press
- Ewing, Doris W. 2002. Disability and feminism: Goffman revisited. *Journal of Social Work in Disability and Rehabilitation*, 1(2): 73–82, doi:10.1300/j198v01n02_05
- Fuko, Mišel. 2005. *Psihijatrijska moć: Predavanja na Kolež de Fransu 1973–1974*. Novi Sad: Svetovi

- Garland-Thomson, Rosemarie. 1997. Feminist theory, the body and the disabled figure. In: Davis, Lenard J. (ed), *The disability studies reader*. New York: Routledge, (pp.279–292)
- Gros, Elizabet. 2005. *Promenljiva tela: Ka telesnom feminizmu*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanje roda
- Hammell, Karen Whalley. 2006. *Perspectives on Disability & Rehabilitation: Contesting Assumptions, Challenging Practice*. Edinborough: Elsevier Health Sciences
- Haralambos, Michael i Martin Holborn. 2002. *Sociologija: Teme i perspective*. Zagreb: Golden marketing
- Kruse, Robert J. 2003. Narrating intersections of gender and dwarfism in everyday spaces. *The Canadian Geographer/Le Géographe canadien*, 47(4): 494–508, doi:10.1111/j.0008–3658.2003.00038.x
- Ljubenović, Miša J. 2007. 'Oštećenje', 'ometenost', 'hendikep' – ideologija jezika deficita. *Sociologija*, 49(1): 45–64, doi:10.2298/soc0701045l
- Ljubenović, Miša J. 2009. Izlišnost neispravnog – ekonomija simbolike 'ometenog' tela. *Filozofija i društvo*, 20(1): 245–278.
- McDermott, Ray & Hervé Varenne. 1995. Culture as disability. *Anthropology & Education Quarterly*, 26(3): 324–348, doi:10.1525/aeq.1995.26.3.05x0936z
- McLean, Sheila and Laura Williamson. 2007. *Impairment and disability: Law and ethics at the beginning and end of life*. Routledge-Cavendish Taylor & Francis Group
- Meekosha, Helen & Leanne Dowse. 1997. Enabling Citizenship: Gender, Disability and Citizenship. *Feminist Review*, 57(1): 49–72 doi:10.1080/014177897339650
- Michalko, Rod. 2002. *The difference that disability makes*. Temple University Press: US
- Michalko, Rod. 2008. Double trouble: Disability and disability studies in education. In: Gabel, Susan Lynn & Scot Danforth (Eds). *Disability and the politics of education: An international reader*. New York: Lang, (pp.401–415)
- Milinković, Milesa. 2011. Rod i invalidnost. U: Milojević, Ivana. i Slobodanka Markov (Ur), *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran publishing, (str.383–396)
- Mulvany, Julie. 2000. Disability, impairment or illness? The relevance of the social model of disability to the study of mental disorder. *Sociology of Health and Illness*, 22(5): 582–601, doi:10.1111/1467–9566.00221
- Nario-Redmond, Michelle R. 2010. Cultural stereotypes of disabled and non-disabled men and women: Consensus for global category representations and diagnostic domains. *British Journal of Social Psychology*, 49(3): 471–488, doi:10.1348/014466609x468411
- Ricer, Džordž. 2009. *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik
- Tarrant, Shira. 2006. *When sex became gender*. New York, London: Routledge
- Williams, Lindsey & Melanie Nind. 1999. Insiders or outsiders: Normalisation and women with learning difficulties. *Disability & Society*, 14(5): 659–672. doi:10.1080/09687599926000

- World Health Organization. 2001. *International Classification of Functioning, Disability and Health*: ICF. Geneva
- Zitzelsberger, Hilde. 2005. (In)visibility: Accounts of embodiment of women with physical disabilities and differences. *Disability & Society*, 20(4): 389–403. doi:10.1080/09687590500086492
- Župan, Dinko. 2009. Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod. *Časopis za suvremenu povijest*, 41(1): 7–24.